

Česká sociologická literatura poslední doby

Původní česká sociologická knižní produkce (a jen o knihách bude řeč) kvantitativně roste a postupně doplňuje dnes již širokou nabídku překladové literatury filozofických a zčásti i sociologických textů. Dosavadní produkce (let 1990-1995) vykazuje několik znaků, které i nadále charakterizují produkci posledních několika měsíců:

1) Specificky sociologické literatury je stále málo, většina knižních textů se pohybuje na hranicích mezi sociologií a filozofií, estetikou, historiografií, případně politickou vědou, ba teologií.

2) Chybí systematická výpověď o transformačních procesech české společnosti (knihu na toto téma připravil k vydání *Pavel Machonin*, na trhu zatím není). Chybí základní práce teoretické a neexistují zatím knihy, jež by se zabývaly dějinami sociologie vcelku nebo velkými osobnostmi světové sociologie minulosti.

3) Postupně se pokrývá potřeba popularizujících příruček a elementárních úvodů, tento typ literatury je však stále kvantitativně početný, ba převažující: o jeho potřebě není sporu, odborné monografie však stále nejsou na obzoru.

4) Dochází k žádoucím paradigmatickému diferencování sociologické obce – od „monolitního“ (většinou u dobrých autorů jen proklamovaného) marxismu se postupně přechází k formování vyhraněnějších postojů teoretických i metodologických (s jistým zpožděním dochází ke kdysi na Západě „standardním“ polarizacím scientismus – interpretativismus, hodnotová neutrálnost – politická angažovanost apod.). Tento proces je však v knižní produkci zatím reflektován jen marginálně a spíše esejisticky.

Návraty ke kořenům

V roce 1950 došlo k násilnému přetržení vývojové kontinuity české sociologie jejím administrativním zákazem. Je proto pochopitelné, že určitá část sociologické produkce se vrací k *české sociologické tradici*, k jejím nejvýznamnějším představitelům, a snaží se z této tradice vytěžit poučení i prostředky ke kultivaci *současných diskusí a sporů*. Většinou tedy

nejde o samoučelné „historizování“, ale o funkční návrat: česká sociologie byla vždycky součástí politického *milieu*, čeští sociologové byli většinou *politizujícími* mysliteli a někteří z nich otevřeli problémy, které zůstaly nedořešeny, a česká společnost (veřejný diskurs) se k nim dnes vrací jako k problémům aktuálním. Na druhé straně nejde v žádném případě o pokusy vytvářet umělou mytologii jakési (neexistující) „velké české sociologie“, která byla zničena zlými komunisty a tupými marxisty. Ti zničili „pouze“ standardní středoevropskou sociologii, která však měla šanci konkurovat sociologii polské a maďarské.

Tomáš Garrigue Masaryk (1850-1937), první český sociolog a první československý prezident, je vcelku pochopitelně oním referenčním bodem, k němuž se česká sociologická tradice i česká sociologická současnost vztahuje především. „Masarykiana“, masarykovská literatura, narůstá každým rokem. Konečně se přistoupilo k vydávání Masarykových *Spisů* – Ústav T. G. Masaryka pod vedením ředitele Jaroslava Opata vydal nejprve Masarykovy *Juvenilie* (Ústav TGM, Praha 1993), Masarykovy drobné studie ze 70. a 80. let minulého století: v nich je nejpatrnější vliv Augusta Comta na Masaryka, je v nich ale také (pod nepochybným vlivem Comtovým) formulováno Masarykovo pojetí vztahu sociologie a politiky, jeho vize „politiky jako praktické sociologie“. Poté vyšel třetí svazek Masarykových „prezidentských textů“ *Cesta demokracie* (Ústav TGM, Praha 1994, 420 stran), první dva svazky vyšly před půlstoletím. Ačkoliv jde většinou o texty dobově politické, za zmínku stojí Masarykův neustálý zájem o vývoj v Rusku a soustavné sledování všech fašistických a fašizujících tendencí: Masaryk již ve 20. letech dokázal přesně identifikovat vývojové tendence a globální evropská nebezpečí. Snad proto, že byl sociologem? Za poznamenání stojí také to, že se Masaryk systematicky (anonymně) věnoval recenzování beletrie, kterou od počátku svého díla do konce svých dní pokládal za podstatný zdroj sociologické informace.

Masarykovskou literaturu dobře reprezentuje práce brněnského filozofa *Lubomíra Nového* *Filosof T. G. Masaryk: Problémové skici* (Doplňek, Brno 1994, 156 stran), v níž dominuje zejména přehledová a skvěle systematizu-

jící studie psaná na okraj Masarykova spisu *Rusko a Evropa – K vnitřní logice Masarykova myšlení*. K ranému Masarykovi se vrací Radim Palouš studii *Masarykovo filosofické mládí*, která je součástí širší práce nazvané *Česká zkušenost (Komenský-Bolzano-Masaryk-Patočka)*, kterou vydalo nakladatelství Academia (1994, 176 stran). Paloušova studie (původně z roku 1948) je znamenitým komentářem k Masarykovým *Juveniliím*. Těžiště je právem položeno do Masarykova pojetí a výkladu sebevraždy – tedy klíčového tématu Masarykova. Je škoda, že Paloušův komentář nepřihlédl alespoň v poznámce k faktu, že Masarykovo *Sebevraždu* vydal anglicky Anthony Giddens a opatřil ji nesmírně zajímavou předmluvou (v roce 1970). V českém překladu vyšla také kniha Gordona Skillinga *T. G. Masaryk: proti proudu – 1882-1914* (Práh, Praha 1995, 245 stran), která je a) skvělým uvedením do Masarykova způsobu myšlení v kontextu jeho veřejných a politických aktivit a b) opravdu novým pohledem na Masaryka v tom, že akcentuje jeho tzv. první život, tj. život před první světovou válkou (druhým životem je válečné období a třetím životem období Masarykova prezidentství). Základní Skillingova teze zní: I kdyby Masaryk býval v roce 1914 zemřel nebo kdyby neodešel do exilu, jeho myšlení a dílo by stálo za analýzu pro svou vlastní hodnotu. Masarykovo dílo se tedy nezhodnocuje jeho prezidentstvím, jenom se jím logicky završuje.

Snad všichni teoretizující sociologové a sociologizující filozofové v Čechách pokládají dodnes za nutné se „nějak s Masarykem vyrovnat“ – tím spíše to ale platí o myslitelích, jejichž těžiště díla spadalo časově do první poloviny našeho století a kteří většinou byli Masarykovými přímými či spíše nepřímými žáky. V poslední době vyšly tři zajímavé monografie, z nichž první (formou sborníku textů) přibližuje filozofa a sociologa mimořádně inspirativního a současně mimořádně kontroverzního – Josefa Ludvíka Fischera (1894-1973). Pod názvem *Hledání řádu skutečnosti (Sborník k 100. výročí narození Josefa Ludvíka Fischera)* v nakladatelství Masarykovy univerzity (225 stran) shrnul brněnský filozof Jiří Gabriel řadu pozoruhodných a pronikavých studií, které ukazují Fischera jako analytika krize evropské kultury (Holzbachová), jako

kritika a analytika protofašismu, fašismu a nacismu (Kudrna), jako sociologa (L. Nový) a filozofa (Šmajš, Corduas, D. Machovec, Gabriel). Fischerova „skladebná filosofie“, která je vlastně anticipací parsonsovského strukturního funkcionalismu, a skvělá analýza světů a stínů demokracie patří k tomu nejlepšímu, co česká sociologie kdy vyprodukovala – návrat je tedy pochopitelný a oprávněný. Jiří Sedlák vydal v tomtéž nakladatelství pokus o monografii zakladatele tzv. brněnské sociologické školy Inocence Arnošta Bláhy (1879-1960). Říkám „pokus“ proto, že těžiště knihy je nikoliv v analýze Bláhova sociologického díla (Bláha byl sociologiem „čistým“, na rozdíl od Masaryka nebo J. L. Fischera, kteří své filozofické kořeny, sklony a zájmy netajili), ale ve vzpomínkách přátel a v záslužném výboru z Bláhových textů. Autoři textů nejen proklamují, ale dokazují, že Bláha nebyl „provinciálním sociologem“, nýbrž sociologem, který v duchu své doby dělal „sociologii národní“ (tj. soustřeďoval se na aktuální problémy svého národního či státního společenství, např. na problém krize rodiny, psychologie města, sociální role inteligence, sekularizační procesy atd.), ale byl dokonale poučen sociologií světovou (německou, anglosaskou, zejména však francouzskou, ale také jugoslávskou, polskou, italskou a dokonce ruskou – knihy psané ve všech těchto jazycích pravidelně téměř čtyřicet let recenzoval). Konečně Šimona Löwensteinová vydala v roce 1994 v Klubu osvobozeného samizdatu (115 stran) záslužnou monografii *Filosof a moralista Emanuel Rádl (1873-1942)*. Knižce a mladé autorce recenzenti mnohé vytkli, zejména to, že nedocenila Masarykův vliv na Rádla. Jde však o text záslužný již proto, že Rádl se (na rozdíl od Bláhy a J. L. Fischera) dnes znovu čte. Rádlovo dílo, ač s těžištěm filozofickým, má několikrát rozměr sociologický – jde zejména o jeho analýzy demokracie, národa a nacionalismu (antisemitismu a xenofobie) a především vztahu Čechů k Němcům. Toto velké, traumatizující a stále aktuální téma Rádl pojednal v kontextech historických, filozofických a sociologických tak, jak bychom to dnes, z dnešního hlediska, potřebovali.

Konečně prací naprosto zásadního významu je obrovský sborník (866 stran) *Spor o smy-*

sl českých dějin (1895-1938) (nakladatelství TORST, 1995), který editor, autor předmluvy a iniciátor, Miloš Havelka uvozuje příznačnou větou: „Těžko bychom asi hledali v Evropě jiný národ, který by věnoval tolik intelektuálního úsilí filosoficko-historickým úvahám o sobě samém, který by po tak dlouhou dobu, vlastně už skoro více než sto padesát let, hledal hlubší zdůvodnění svého bytí, tak jako Češi“. Sborník je jakýmsi „historickým komplementem“ k obecnější diskusi o „české otázce“, již se účastnili největší i malí, pronikaví i omezení, noblesní i arogantní diskutéři – Havelka z tohoto spektra vybírá samozřejmě tu živější, tedy inspirující a noblesní část (filozof a sociolog Masaryk jako počátek, historik Pekař jako antipod a potom plejáda autorů jako Kaizl, Herben, Nejedlý, Krofta, Rádl, Fischer, Šalda, Slavík, kteří v českém národním životě kulturním i politickém opravdu něco znamenali a reprezentovali). Ale dramaticita sporu nutným výběrem oslabena není a už vůbec ne informativní hodnota sborníku. Bez nadsázky lze říci, že dnes si již bez této Havelkovy fundamentální knihy (bez jeho nápadu a obrovské heuristické práce by jí nebylo) nelze žádnou seriózní diskusi na téma „Co jsou Češi“ (otázka Jana Patočky) vůbec představit. A to se ani nemůžeme podrobněji zmínit o tom, v jak osobitěm dějinném světle se tu vyjevují témata dnes tak aktuální, jako je třeba liberalismus („učebnicový demokrat“ Masaryk jako „anti-liberál“) nebo (v teoretické rovině) vliv (jinak v Čechách téměř ignorovaného) Maxe Webera a jeho myšlenkového okruhu na české historické myšlení.

Učebnice a studijní texty

Brněnský vysokoškolský učitel Jan Keller je nepochybně nejcitovanějším českým sociologem. Je pro to dost důvodů – je vzdělaný, má nápady a umí psát. Ačkoliv ve své poslední knize *Dvanáct omylů sociologie* (nakladatelství SLON, 1995, 167 stran) úplně neopustil své převažující zájmy ekologické (vyslovené dříve v esejistické knize *Až na dno blahobytu*, Doplněk, 1993), soustředil se podstatně více na svůj vlastní profesní obor – na sociologii. Použil postupu nijak neobvyklého, který známe stejně tak od Pitirima Sorokina jako Stanisława Andreskiho nebo v poslední době od Petera

Bergera (v české sociologii také z drobných zlomyslných esejů Zdeňka Konopásky, který dokonce založil *Spolek na obranu společnosti proti sociologii*) – *proti sociologii* totiž použil jejích vlastních zbraní a v urputné (dozajista trochu hrané) snaze dokázat, jak moc se sociologie na svých vývojových cestách mylila, prokázal čtenáři službu neocenitelnou – uvedl ho do několika způsobů sociologického myšlení a dokázal, že sociologie je možná spornou, ale rozhodně de facto účtyhodnou vědou o moderní společnosti. Keller pracuje s několika klíčovými pojmy a tématy, zejména s pojmem nepřiměřeného očekávání, s kriticky pojatou představou společenského života jako jednoho velkého tržiště, kde se pouze prodává a nakupuje, a s poněkud provokativní tezí, že povahu dnešního světa neurčují zájmy, ale nezájem téměř o všechno – o lidi blízké i vzdálené, o věci veřejné a samozřejmě hlavně o přírodní prostředí. Keller je typ sociologického bojovníka, v dnešní době až s podivem rytířského, který bojuje na dvě strany: proti zbytnělému státu s jeho vševládnou byrokracií (zde je nepochybně reflektována jeho osobní a vědecká „francouzská“ zkušenost) a proti přebujelému individualismu s jeho arogantní sebestředností. Kellerova knížka, která pobuřuje, podněcuje a provokuje, na kritický sociologický ohlas ale teprve čeká. Co však je hlavní – dobře se čte a nenudí a to je v české sociologii nejen značně neobvyklé, ale z hlediska „dominantního paradigmatu“ dokonce hříšné: vznešená nuda jako by byla synonymem skutečné „vědeckosti“. Že se to „na světě“ už dávno tak nedělá, jsme zatím ve středoevropské české kotlině nevzali plně na vědomí. Takže Kellerových *Dvanáct omylů sociologie* o sociologii i o společnosti poví více než většina standardních příruček (včetně příruček západní provenience).

Kellerův *Úvod do sociologie* (SLON 1994, 250 stran, 3. vyd.), vyvolal velký zájem široké veřejnosti spíše svým učebnicovým charakterem než svým nestandardním členěním i celkově velmi originálním pojetím. Ad illstrandum uvedeme aspoň názvy kapitol: Sociologie jako produkt krize, Základní problémy přežití společnosti, Kulturní způsob řešení problémů, Základní paradigmaty sociologického myšlení. Jakoby vlastně poslední kapitolu Kellerova *Úvodu* rozvíjela publikace

Sociologické školy, směry, paradigmaty (SLON, 1994, 250 s.), kterou pro řadu *Sociologické pojmosloví* uspořádal a z větší části napsal Miloslav Petrusek. Po meta-teoretickém úvodu (co jsou školy, směry a paradigmaty a jak je lze typologizovat) kniha přechází k výkladu velkých a vlivných koncepcí (sociologie jako exaktní věda – neopozitivismus, behaviorismus a interakcionismus, společnost jako struktura, systém a řád – strukturální funkcionalismus, společnost jako konflikt a rozpor – kritická sociologie a neomarxismus, společnost jako význam, interpretace a smysl – fenomenologická sociologie a symbolický interakcionismus, společnost jako každodennost – etnometodologie, dramaturgická a existencialistická sociologie, naturalismus redivivus – sociobiologie a postmoderní obrat v sociologii). Jde zatím o jediné systematické, byť jenom „slovníkové“ pojednání o soudobé sociologii, jež svou informativní funkci zatím plní dobře.

Podobnou povahu má práce Ivo T. Budila *Mýtus, jazyk a kulturní antropologie* (Triton, Praha 1995, 240 stran), která vykládá dějiny sociální a kulturní antropologie v úzké vazbě na sociologii a podrobně vysvětluje jednotlivé starší i nejnovější koncepce (sémiotická, kognitivní atd. antropologie). V řadě *Sociologické pojmosloví* již v roce 1993 vyšla pod redakcí Ladislava Hrdého, Václava Soukupa a Aleny Vodákové přehledová slovníková práce *Sociální a kulturní antropologie* (SLON, 157 stran), Budilova práce však překonává její slovníkovou strohost a přináší některé novější informace. Univerzita Karlova vydala práci Václava Soukupa *Dějiny kulturní a sociální antropologie* (1994, 225 stran), které jsou faktograficky cenné a poučené nejnovější literaturou. S jistou lítostí však musíme konstatovat, že česká produkce z pomezí sociologie a sociální a kulturní antropologie nesnese srovnání třeba s produkcí polskou (mám na mysli učebnici Ewy Nowické *Świat człowieka – świat kultury*, 1991 nebo skvělou provokativní práci Mariana Kempnyho *Antropologia bez dogmatów – teoria społeczna bez iluzji*, 1994).

Velkou osvětovou práci ve veřejnosti vykonala edice studijních textů nakladatelství SLON z oblasti sociální politiky a sociální práce, v níž vyšly v roce 1993 práce Oldřicha

Matouška *Rodina jako instituce a vztahová síť* (125 s.), Miloše Večeři *Sociální stát: východiska a přístupy* (103 s.), v roce 1994 Ivo Řezníčka *Metody sociální práce* (75 s.) a Petra Mareše *Nezaměstnanost jako sociální problém* (151 s.). V roce 1995 pak vyšly texty Martina Potůčka *Sociální politika* (141 s.), Oldřicha Matouška *Ústavní péče* (140 s.) a Jána Gabury a Jany Pružinské *Poradenský proces* (145 s.). Celá tato původní učebnicová řada se dobře prodává – společnost zřejmě více než po teoretické sebereflexi touží po tom, aby se věci praktické uvedly do pohybu. Všechny texty mají standardní evropskou úroveň a většinou přihlížejí ke specifickým rysům české společnosti na sklonku století.

Mezi přírodou a televizí

Zbývajících osm knižních publikací nelze seřadit podle žádného rozumného klíče – liší se totiž tématem i žánrem. Stanislav Komárek vydal v nakladatelství Vesmír soubor *Sto esejů o přírodě a společnosti* (Doudlebia a jiné fenomény), solidní svazek o 170 stranách, který shrnuje nesmírně nápadité úvahy o všem možném i nemožném – od zamyšlení nad vývojovými teoriemi přes analýzu „ruské duše“ po ministudie o sociologii vědy (o vědě jako instituci a chování vědců jako „organizačních lidí“). Komárkovy eseje jsou literárně brilantní, obsahují nepředstavitelné množství detailních i obecných informací z přírodních (zejména biologických) věd, historie a sociologie a oslňují nápaditostí a metaforičností vyjadřování. Je to velké a misty věcně i metodologicky nebezpečné tržiště skvělých nápadů, analogií a paralel, které zcela v postmoderním duchu ukazují společenský život, vztahy mezi lidmi a chování velkých sociálních systémů ze zcela nečekaných hledisek. Aniž by o „postmodernu par excellence“ ovšem šlo. Spíše jde o první knížku, jejíž autor v Čechách něco pořádně ví o sociobiologii a moderních a „postmoderních“ podobách darwinismu a k tomu navíc taky o sociologii.

Žánrově i obsahově zcela jiná je práce brněnského sociologa Ladislava Rabuše *Česká společnost stárne* (Masarykova univerzita ve spolupráci s nakladatelstvím Georgetown, Brno 1995, 192 stran). Práce se zabývá specifickými projevy „stárnoucí společnosti“ v českých pod-

mínkách, pohybuje se na pomezí demografie a sociologie a kombinuje tradiční pozitivistickou metodologii s moderními explanačními postupy. Tématem i solidností zpracování jde o práci výjimečnou, i když nikoliv bezespornou.

Bylo by jistě prohrěškem proti dobrým mravům, kdyby se v sociologii neobjevil nejfrekventovanější žánr naší doby – publicistický rozhovor. Josef Alan uspořádal do knižní podoby rozhovory, které vedl s významnými českými nebo s Čechami spjatými vědci a veřejnými osobnostmi, pod výmluvným titulem *Dialogy o občanské společnosti* (SLON, 1994, 254 stran). Knižka je rozdělena na velké a sourodé tematické celky: Demokracie a moc (např. Bělohradský, Cepl, Stráský), Politická kultura (Kroupa, Bayer), Dnešek a dějiny (Třeštík, Křen, Tigrid, Bůtora), Obrazy světa (Macura, Hlvižďala), Ekonomická transformace (Večerník, Mlčoch), Mezi Východem a Západem (Rupnik, Křen, Dienstbier). Ačkoliv nejde o sociologii „formálně čistou“, základní zorný úhel, způsob tázání a tematika jsou sociologické – ostatně kdo dnes ještě vede spor o hranice mezi disciplínami?

Zvláštní podskupinu tvoří literatura psaná autory křesťanského nebo přímo katolického zaměření, o které je nutno se zmínit již proto, že právě na ní lze nejlépe demonstrovat počátky světonázorové a teoretické plurality. Sociologickými přístupy se vyznačují dvě před nedávnem vydané práce: *Petra Fialy Katolicismus a politika (O politické dimenzi katolicismu v postmoderní době)*, která vyšla v nakladatelství CDK a Patriae (1995, 335 stran) a *Tomáše Halíka (psychologa, sociologa a katolického kněze) Věra a kultura: Pokoncilní vývoj českého katolicismu v reflexi časopisu Studie* (nakladatelství Zvon, 1995, 207 stran).

Osobitě je pojednáno téma času – sociálního a historického – v práci českého (ve Francii žijícího) historika, archeologa, filozofa a literárního vědce *Zdeňka Vašíčka Obrazy minulosti (O bytí, poznání a podání minulého času)*, která je autorovým překladem závěrečného oddílu rozsáhlé práce *L'Archeologie, L'Histoire, Le Passé*. Ani tuto práci nelze jednoznačně zařadit z hlediska vědního oboru, její metodologická i teoretická závažnost je však pro sociologii (nejen historickou) nesporná.

A konečně uvedme soubor esejů *Bohuslava Blažka Tváří v tvář obrazovce* (SLON, 1955, 200 stran), která je prvním původním českým příspěvkem k sociologii masových médií. Dominantou knižky je téma, o němž bylo diskutováno v české veřejnosti mimořádně rozsáhle a dramaticky – téma zobrazeného a mediálně transmitovaného násilí. Blažek využil své erudice sociologické i publicistické a napsal čtivou, popularizující práci, která dokáže oslovit širší publikum.

Dotek postmoderny

Nadbytkem původní literatury, která by reflektovala „postmoderní obrát“ ve filosofii a sociologii, rozhodně netrpíme. Proto je třeba přivítat náročnou, fundovanou a informovanou knihu *Stanislava Hlubíka K postmodernismu obrátem k jazyku* (Albert, Boskovice, 1994, 218 s.). Autor, který se v postmoderním myšlení opravdu dobře vyzná, však informuje o té jeho stránce, kterou lze ze sociologického hlediska pokládat za poměrně málo relevantní, i když připouštíme, že bez elementární informovanosti o tom, co se stalo s jazykem (od Saussura a Wittgensteina po Derridu) nelze v postmoderně pochopit nic. Druhá knižka pochází z pera (v Kanadě žijícího) geologa *Jiřího Krupičky*, nese název *Renesance rozumu* (Český spisovatel 1994, 556 stran) a je vášnivou a fundovanou obhajobou Rozumu, dramatickou polemikou s postmoderní nákazou, je velkým odmítnutím postmoderního relativismu, cynismu, postmoderní „mlhy slov“ a nebezpečného antiscientismu. Ale text je to klidně moudrý, vyrovnaný a vyvážený, poučený na obrovské literatuře a podložený vlastní badatelskou výzkumnou prací v exaktních vědách.

Sluší se připomenout, že pravděpodobně nikoliv náhodou knihu Jiřího Krupičky uvedl jako „knihu roku“ v anketě *Lidových novin* prezident Václav Havel. Jeho veřejná vystoupení a projevy z roku 1995, souborně vydané pod názvem *Havel 95*, jsou ostatně osobitým českým příspěvkem k přemýšlení o stavu tohoto světa a této společnosti. Havel patří k tradici velkých českých moralistů, filosofujících politiků a sociologizujících myslitelů, kteří mají ještě dnes odvahu říci, že „politika je přece službou obci, je to tedy praktikovaná mravnost. A jak lépe lze dnes sloužit obci

a praktikovat mravnost než tím, že politik bude hledat v globální a globálně ohrožované civilizaci svou globální politickou odpovědnost, to znamená odpovědnost za samotné přežití lidského rodu?“. Vůbec nevylučuji, že s odstupem času se vyjeví, že jedním z důležitých českých sociologů konce tohoto století byl právě – Václav Havel. O váze sociologické výpovědi totiž nerozhoduje ani pouhé ovládnutí metodologického řemesla, ani nabubřelá teoretická

rétorika nebo postmoderní „mlha slov“, ale vážnost tématu a osobitost jeho uchopení. Nepřímým důkazem vážnosti takové myšlenky je skutečnost, že Ernest Gellner napsal velice vážně míněnou úvahu, v níž srovnává Havlovy a Masarykovy filozofické a sociologické premisy. Ale o Václavu Havlovi příště a samostatně.

Miloslav Petrusek